

UOT 902

İRADƏ AVŞAROVA

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
iradaavshar@icloud.com*

**AZƏRBAYCANIN QƏRB BÖLGƏLƏRİNDƏKİ BƏZİ MƏİŞƏT-TƏSƏRRÜFAT
ABİDƏLƏRİNDƏ ƏKS OLUNAN DİNİ-İDEOLOJİ GÖRÜŞLƏRİN TƏZAHÜRÜ
HAQQINDA (TUNC DÖVRÜ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ ƏSASINDA)**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/108/245-248>

Məlumdur ki, dünyanın qədim sivilizasiya məskənlərindən biri olan Azərbaycanın tarixi-coğrafi əraziləri, o cümlədən qərb bölgələri zəngin arxeoloji irsə malikdir. Tədqiqatlar nəticəsində ərazisində dövrün insanların həyat tərzini və dini dünyagörüşlərini özündə yaşadan çox sayda yaşayış yerlərinin qalıqları ilə yanaşı, ibadətqahlar, qəbir abidələri və kult təyinatlı artefaktlar aşkar olunmuşdur. Bu baxımdan, tunc dövrü tayfalarının maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin elmi araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: tunc dövrü, ideologiya, heykəlcik, ayin, mənəvi-mədəniyyət.

Giriş. Məlum olduğu kimi qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olan Azərbaycan ərazisində çox sayda erkən əkinçilik kompleksləri mövcuddur ki, həmin abidələrin qalıqları müxtəlif dövrlərə aid mədəni layları olan təbii və süni təpəliklərdən ibarətdir. Onların bəziləri daha erkən oturaq həyatın inkişaf mərhələlərini özündə yaşadır. Ərazidə davamlı olaraq aparılan arxeoloji tədqiqatlar neolit, eneolit və tunc dövrü insanların tikinti sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri ardıcılıqla, mərhələli şəkildə izləməyə imkan verir.

Belə ki, neolit dövrü insanının ən qədim yaradıcılıq nümunələrindən biri də tikinti sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərdir. Həmin dövrlərdə əkinçilik təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar qədim Azərbaycan qəbilələri oturaq həyat tərzinə keçmiş və oturaq həyat tərzinə keçid onların həyat fəaliyyətlərini daha da genişləndirmişdir. Elə bu səbəbdən də neolit dövründə yaşayış evlərinin tikilməsinə zərurət yaranmışdır. Həmin dövrün memarlığında yer üstü və yarımqazma formalı evlər geniş yayılmışdır. Evlər həm çiy kərpicdən, həm də möhrə üsulu (tökmə üsulu) ilə tikilmişdir.

Evlərin möhkəmliyini təmin etmək üçün arxeoloji qazıntılar zamanı neolit dövründən başlayaraq, sonrakı dövrlərə aid olunan yaşayış yerlərində də çiy kərpic və möhrə divarların altında dərin olmayan daş bünövrələr aşkarlanmışdır. Evlərin interyerində əsasən palçıq suvaqdan istifadə olunmuşdur.

Arxeoloji qazıntılar zamanı bəzi evlərin interyerində ağ və qırmızı boyadan istifadə olunduğu da müəyyən olunmuşdur. Tədqiqatçılar evlərin qırmızı rəngə boyanmasını qədim insanın mənəvi və dini dünyagörüşləri, təbiət qüvvələri və axirət dünyası ilə bağlı olan inancları ilə bağlayırlar.

Qarabağın Fizuli rayonu ərazisindəki İlanlıtəpə, Qaraköpəktəpə, Goranboy rayonu Tatarlı kəndində Göl yeri, Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Qudabertka, İrəvan şəhəri (indiki Yerevan) yaxınlığında Şenqavit və digər yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı dövrün tayfalarının mənəvi mədəniyyətini özündə qoruyub-saxlayan “Od ayini” mərasimləri keçirilmiş qədim ibadətqahların qalıqları və ayin xarakterli müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələri üzə çıxarılmışdı.

Ağdam rayonunun Baş Qərvənd kəndində yerləşən İlanlıtəpə eneolit dövrü yaşayış yerindəki evlərin divar və döşəmələrdə qırmızı boya izlərinə təsadüf olunmuşdu. Bu da məskəndə ayinlərin yerinə yetirdiyi haqqında mülahizə yürütməyə əsas verir.

Fizuli rayonunun Qaraköpəktəpə abidəsinin eneolit dövrü mədəni təbəqəsində icmalara məxsus evlərə rast gəlinmişdi. Tədqiqatlardan məlumdur ki, Qaraköpəktəpə abidəsinin mədəni təbəqəsinin çox hissəsi tunc dövrünə aid olunur. Qalınlığı 7 metrə çatan həmin təbəqə daş, çiy kərpic və möhrədən tikilmişdi. Abidədə tədqiq olunmuş yaşayış evləri dairəvi və dördkünc formalıdır. Qaraköpəktəpənin tunc dövrü təbəqəsində məbədi yeri və təsərrüfat tikililəri üzə çıxarılmışdır. Abidənin tunc dövrü təbəqəsində olan məbədin yerinə eneolit dövrü ənənəsinin davamı olaraq qırmızı boya tədbiq olun-

muşdu [1, s.30-33]. Göründüyü kimi eneolit və tunc dövrü memarlığında dini mərasimlər keçirilən evlərin interyerinə qırmızı rəngin işlənməsi özündə “günəş” və “od” kultunun əlamətlərini qoruyub saxlayır. Bu rəng mifologiyada ölüm və həyat rəmzi kimi də qəbul olunur.

Qaraköpəktəpədəki dairəvi planlı evlər çay daşı ilə hörülmüş, gil məhlulla suvanmışdı və mərkəzdə qoyulmuş ağac dirəyə söykənən damüstü örtükləri vardır. İkinci qrupa mütəşəkkil tikilişli məskənlər aiddir. Onlarda evlərin mərkəzi ola bilsin ki, ayınların və bayramların keçirildiyi, özünəməxsus kromlexlər rolunu oynayan ayın binasının və ya meydanın ətrafında yerləşir [1, s.22-35].

Q.S.İsmayilzadə apardığı tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd edir ki, Azərbaycan və o cümlədən Cənubi Qafqazda ilk tunc dövründə öküz və inək müqəddəs sayılmışdır. Elə həmin səbəbdən də Qaraköpəktəpə abidəsindən öküz başı şəklində düzəldilmiş ocaq qurğusunun nəinki özü, hətta, müəyyən bir əhəmiyyət kəsb etməyən modeli də tapılmışdı [1, s.34].

Mücərrət şəkildə öküz başı formada hazırlanmış bu tip ocaq qurğularının üzərində çox da böyük olmayan çıxıntılı buynuzları, içərisində oyuqları olan yarımşar formalı burnu vardır. Bu tip-yarımşar formalı öküz burununu xatırladan qulplara Kür-Araz mədəniyyəti qabları üzərində də rast gəlinir. Ocaq və qablar üzərində öküz burnu kimi yer alan bu tip yarımşar formalar təbii ki, həmin dövüdə Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının öküzə inamının təzahürü kimi qəbul oluna bilər.

Bu tip qurğular Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisindəki Moxrabur, Şərəşbur və s. yaşayış yerlərindən məlumdur. Od-ocaq qurğularının öküz başı formasında hazırlanması Orta Asiya-nın ilk tunc dövrünə aid olunan yaşayış yerlərində də izlənilir [2, s.144].

Öküz inancı ilə bağlı olan analogi xüsusiyyətləri Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) e.ə. III minilliyə aid Qudabertka yaşayış yerində oval formalı ibadət evində izləyirik. Burada evinin interyeri müxtəlif təsvirlər və rənglərlə işlənmişdir. Mərkəz hissədə gil döşəmə üzərində ibadət xarakterli əşyalara, o cümlədən ocaq qurğusuna, sünbül, çovdar, 2 növ arpa və darı qalıqlarına, kişi, qoyun, it fiquruna, üzərində maral təsvirləri olan möhürlərə və buynuzları üzərində olan təbii öküz kəllələrinə rast gəlinmişdir. Həmin kəllələrin bir hissəsi kəsilərək, maska formasına salınmışdır [3, s.164-165]. Hesab edirik ki, həmin maskalar öküz inancı ilə bağlı olub “məhsuldarlıq” və “nəsil artımı” ilə bağlı ritualların yerinə yetirilməsi zamanı şamanlar tərəfindən istifadə edilmişdir. Abidədə aparılan tədqiqatlar əsas ayınların evin mərkəz hissəsində keçirildiyini göstərir.

Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhəri (indiki Yerevan) yaxınlığında Şenqavit kəndinin ərazisində Zəngi çayının sağ sahilində yerləşən Şenqavit yaşayış yerinin şərq hissəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı yonulmamış daşlardan dairəvi planda tikilmiş yaşayış yeri üzə çıxarılmışdır. Yaşayış yerinin mərkəzində bişmiş gildən 45 sm dərinlikdə, diametri 1 m olan dairəvi ocaq qeydə alınmışdır. Ocağın üzərində heroqlifi xatırladan işarələr yer almışdı. Ərazidə tədqiq olunan ikinci yaşayış yeri birinci yaşayış yerindən 100 m cənub-qərbdə yerləşir. Buradakı analogi evdə də eyni tipli ocağa rast gəlinmişdi. Ocağın diametri birincidən nisbətən kiçik olub, 82 sm idi. Yaşayış yerində kult əlaməti olan əşyalar içərisində daşdan yonulmuş iki heyvan fiquru əldə olunmuşdu. Abidələrin qurbangah olduğu düşünülür. Analogi qurbangahlar arxeoloji ədəbiyyatlardan məlumdur. Abidələrdə qara cilalı qablara, sürtcəklərə və başqa daş alətlərə rast gəlinmişdi [4, s.255-256]. Qurbangahların üzərindəki işarələr və onların böyük dairəvi otaqlarda yerləşdirilməsi abidənin kult yeri olduğundan və burada dini mərasimlər keçirildiyindən xəbər verir.

Y.İ.Hummel Gəncəçay rayonunun kurqan çölünün lap yaxınlığında iki qədim yaşayış məskəninə xərəbələri üzə çıxarılmışdır. Yaşayış məntəqələrindən biri vaxtı ilə Gəncə çayı dərəsində, o birisi isə, qəbirlər olan çölün qərbində, Lüləli dərəsi yaxınlığında salınmışdır. Birinci yaşayış məntəqəsində bir neçə kiçik tikililər tədqiq edilmişdi. Evlər yarım qazma tipli olub, çay daşından palçıqla səliqəli şəkildə tikilmişdi. Həmin tikililər bir ailə üçün nəzərdə tutulmuşdu. Onların həyətəni sahələri olub, ətrafına daşdan hasar çəkilmişdi “uzun evlər” də daha iri tikililərə rast gəlinir. Həmin tikintilər daş arakəsmələrlə ayrı-ayrı kiçik otaqlara bölünmüşdü. Otaqlarda aparılan qazıntı işləri, vaxtı ilə orada çox sayda insan yaşadığını göstərir. Həmin yerdən tapılan saxsı qablar, habelə tunc, sümük və daşdan hazırlanmış əşyalar, göstərir ki, qəbilə evlərində yaşayan adamlar qəbilə kurqanlarında, yəni qəbirlərin sayı birdən artıq olan şüa sistemli iri kurqanlarda basdırılmışlar. Bu cür tikililər qəbilə quruluşu dövrünə aid edilir. Həmin yaşayış məntəqəsindən kurqanlardan tapılan əşyalarla, həmin yaşayış evlərindən tapılan əşyalar arasında müəyyən əlaqə olması isə, qəbilə quruluşunun pozulmasını, ondan ayrı-ayrı ailə-

lərin meydana çıxmasını, habelə xüsusi ailə mülkiyyətinin əmələ gəlməsini göstərir [5, s.162-163].

Təsvir etdiyimiz evin birinci otağında, kult əlamətlərdən başqa, bir ocaq yeri qeydə alınmışdır. Ocaqdan yandırılmış insan sümükləri tapılmışdı. Həmin otaq və ərazidə tədqiq olunan 36 saylı kurqan arasında əlaqənin olduğu şübhə doğurmur. O, indiyə qədər öyrənilmiş kurqanlardan onunla fərqlənir ki, başqa kurqanlar kimi relyefin ən yüksək nöqtəsində deyil, aranda yerləşmişdi və başlıca olaraq, həmin yerdə dini ayinlər – tanrıya dua etmək, qurban kəsmək, meyit yandırmaq və s. bu kimi işlər nəticəsində əmələ gəlmişdir [5, s.112]. Məhz günəşə sitayişlə bağlı olaraq, yaxınlıqdakı kurqanlardakı qəbirlərdə şüa tipli dəfn adəti icra olunmuşdu.

M.M.Hüseynov Goranboy rayonu Tatarlı kəndindən 1 km cənub-şərqdə Yerləşən Gölyeri yaşayış yerində apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerinin ilk tunc dövrü təbəqəsində əkinçilik aləti ilə bağlı olan dəfn adəti qeydə alınmışdır. Belə ki, sol yanı üstə dəfn olunmuş mərhumun qarşı tərəfinə 2 ədəd yarımşar formalı qulpa malik saxsı qab və döyüm alətləri qoyulmuşdur. Ən çox diqqət çəkən məqam isə mərhumun üst qabırğa hissəsinə 3 ədəd dən daşının olmasıdır [6, s.70, 76].

Azərbaycan ərazisi “ölülər kultu”nu özündə yaşadan (müxtəlif dövrlərə aid) qəbir abidələri ilə çox zəngindir. Həmin qəbir abidələri içərisində neolit dövrü dəfn adət-ənənələrini qoruyub – saxlayan, eneolit dövründə belə aktuallığını itirməyən dəfn adətlərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu tip dəfn adətlərinə Azərbaycanın eneolit dövrü I Kültəpə, Əliköməktəpə, Çalağantəpə və Babadərviş yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir.

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Şenqavit, Türkmənistanın eneolit dövrü Anau yaşayış kompleksində və. s. yerlərdə də insanlar evlərin altında basdırılmışdır [7, s.22; 8, s.296]. İlk tunc dövründə həyatı sahələrin və evlərin altının qəbirlərə çevrilməsi demək olar ki, son mərhələsini yaşamışdır.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar qərb bölgələrində yaşayan tayfaların əkinçilik, maldarlıqla məşğul olduqlarını və məhsuldarlığın bol olması üçün müxtəlif mərasim və ayinlər yerinə yetirdiyini söyləməyə imkan verir.

Nəticə. Göründüyü kimi əkinçi-maldar tayfaların dini-ideoloji dünyagörüşləri əsasən “nəsilartı-mı”, “məhsuldarlıq”, şəxsi qüvvələrə qarşı müxtəlif mərasimlərin və ayinlərin keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Dini ayinlər demək olar ki, əsasən ibadət evlərində, açıq havada olan ritual məkanlarda və dəfn mərasimləri vaxtı yerinə yetirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Arxeologiya və Etnoqrafiya sektoru. Bakı, Elm, 1981, 65 s.
2. Масимов И.С. Раскопки святилища эпохи бронзы на Алтын-депе. Советская археология, № 2. Москва, Наука, 1973, 139-145 с.
3. Аракелян Б.Н. Археологическое изучение Армении за годы Советской власти // Б.Н Аракелян, А.А. Мартиросян. – Москва: СА, – Наука, – 1967. №4. – с. 162-167.
4. Байбуртян Е. Культовый очаг из раскопок Шенгавитского поселения в 1936-1937 гг. Вестник древней истории № 4. Москва, Наука, 1938, с. 255-259.
5. Гуммель Я.И. Археологические очерки / Я.И. Гуммель. – Баку: АН СССР, Азербайджанский филиал Института истории, – Издательство Аз. ФАН СССР, – 1940. – 166 с.
6. Hüseynov M.M. Göl-yeri qədim yaşayış yerində 2010-cu ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar /– M.M. Hüseynov, Ə. Kazımov, – Bakı: Azərbaycanda 2010-cu ildə arxeoloji tədqiqatlar,– Afpoliqraf, – 2011. – s.70-78.
7. Кобранов Е.А. Историческое и культурное значение Анау / – Асхабад: Полторацк, – 1927. – т.VIII, –51 с., 37л. таб.
8. Сардарян С.А. Первобытное общество в Армении / С.А. Сардарян. –Ереван:1967–334 с.

ИРАДА АВШАРОВА

*Кандидат исторических наук,
доцент Бакинского государственного университета*

**О ПРОЯВЛЕНИИ РЕЛИГИОЗНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ,
ОТРАЖЕННЫХ В БЫТОВЫХ И ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ (НА ОСНОВЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ БРОНЗОВОГО ВЕКА)**

Известно, что историко-географические территории Азербайджана, одной из древнейших цивилизаций мира, в том числе западные регионы, обладают богатым археологическим наследием. В результате исследований, помимо остатков большого количества жилищ, отражающих образ жизни и религиозные мировоззрения людей того времени, были обнаружены часовни, надгробные памятники и культовые артефакты. В связи с этим большое значение имеет научное изучение материальной и духовной культуры племен бронзового века.

Ключевые слова: бронзовый век, идеология, статуэтка, ритуал, духовная культура.

IRADA AVSHAROVA

*PhD in History,
Associate Professor of Baku State University*

**ON THE MANIFESTATION OF RELIGIOUS-IDEOLOGICAL VIEWS REFLECTED
IN SOME HOUSEHOLD-ECONOMIC MONUMENTS IN THE WESTERN REGIONS OF
AZERBAIJAN (BASED ON BRONZE AGE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS)**

It is known that the historical and geographical territories of Azerbaijan, one of the ancient settlements of civilization in the world, including the western regions, have a rich archaeological heritage. As a result of research, along with the remains of numerous settlements that preserve the lifestyle and religious worldviews of the people of that time, temples, tombs and cult artifacts have been discovered in the territory. In this regard, the scientific study of the material and spiritual cultures of the Bronze Age tribes is of great importance.

Keywords: Bronze Age, ideology, figurine, ritual, spiritual-cultural.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 fevral 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 04 mart 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Hicran Mahmudova, t.e.d. Əmrah Dadaşov.